

Gençlerin Dini ve Etnik Kimlik Algısı: Diyarbakır Örneği

Young People's Perception of Religious and Ethnic Identity: The Case of Diyarbakır

Mehmet Yanmış¹

Bayram Kahraman²

Özet

Bu çalışmada öncelikle kimlik kavramının oluşumu, dini ve etnik kimliğin oluşumuna etki eden faktörler, Diyarbakır'ın sosyo-kültürel yapısı ve bu yapıdaki değişim ele alınarak çalışmanın kavramsal çerçevesi ortaya konulmaktadır. Diyarbakırlı gençlerin dini ve etnik kimlik algılarının nasıl şekillendiği ve bu olguların oluşumundaki temel etmenlerin neler olduğu çalışma çerçevesinde ele alınmıştır. Bu kavramsal çerçeve ile desteklenen anket ve katılımlı gözlemler yoluyla veriler toplanmıştır. Araştırmada Diyarbakırlı gençlerin dini ve etnik kimliklerinin nasıl oluştuğu; cinsiyet, ikamet edilen semt/sosyo-ekonomik yapı ve eğitim bağımsız değişkenleriyle ilişkisi tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Birey, Kimlik, Etnisite, Etnik Kimlik, Dini Kimlik.

1 Arş. Gör., Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fak. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Bölümü, m.yanmis@hotmail.com

2 Arş. Gör. Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, baykahraman@hotmail.com

Abstract

This study presents a conceptual framework which primarily focuses on the formation of the concept of identity, the factors affecting the formation of religious and ethnic identity and the socio-cultural structure in Diyarbakır, by considering changes in this structure. How young people's perceptions of religious and ethnic identity in Diyarbakır are shaped and the main factors in the formation of these phenomena are dealt with within this framework. Data were collected through the survey supported by this conceptual framework and participant observations. This study discusses how young people's religious and ethnic identities are formed and the relationships between independent variables such as gender, place of residence, socio-economic structure and education.

Keywords: *Individual, Identity, Ethnicity, Ethnic Identity, Religious Identity.*

Giriş

Kimlik konusu öncelikle insanın kendi tercihlerini yapan bir birey olarak kabul edilmesini gerektirdiği için bireyselleşmeye ilişkin bazı teorik bilgileri hatırlamakta fayda vardır. Batı’da Yeniçağ ile beraber başlayan özgür, kendi kendine yeten, kendi değerlerinin belirleyicisi birey anlayışı o tarihten itibaren güçlenerek günümüze kadar gelmiştir. Dumont, yaşadığı toplumdan önemli ölçüde ayrı, atomist bireyin tarihte görülme-yen bir şey olduğu fakat modern zamanlarda ortaya çıkan özelliklerde ahlaki bir kavram olduğu kanaatinde-dir. Öyle ki, bireyin temel hakları toplumun ve doğanın haklarından üstün tutulur olmuştur (Özcan, 2012: 194).

Gerçek anlamda bireyin ya da kimliğin ortaya çıkması sosyal bilimcilerin ortak kanaatine göre geleneksel toplumsal yapının yerine modern toplumun geçmesiyle mümkün olmuştur. Durkheim’de mekanik dayanışmanın olduğu toplumlarda, bütüncül bir kişiliğin tam anlamıyla oluşamayacağını vurguluyor. Buna sebep olarak da mekanik dayanışmada geleneksel iş bölümünün hâkim olduğu sosyal yapının insanların özgür seçimlerini kısıtladığını ve bilinçlerini oluşturan öğelerin kişinin içinde yaşadığı toplumun ürünü olmasını göstermektedir. Oysa modern işbölümü insanın uzmanlaşmasını ve doğasının karmaşıklaşmasını sağlayarak kendisinde ve kendisi aracılığıyla iş gören aile, soy ve toplumun belirleyiciliğinden kurtulur. İşbölümünün organikleşerek artması birey kişiliğinin de kendisini gerçekleştirme olasılığını arttıracaktır (Durkheim, 2006: 349-460).

İnsanın çoğunlukla yaşadığı doğal çevre ya da habitustan farklılaşarak birey olduğu düşünülmektedir. Her varlık gibi bir türün doğal üyesi olarak dünyaya gelen insanoğlu yukarıda kısaca özetlenmeye çalışılan tarihi sürecin sonunda artık içerisinde gözlerini açtığı çevreye bağlı kalmadan hayatını devam ettirme eğilimindedir. Hümanizmin etkisi, bilginin toplumsal olmaktan çıkması, artması, rasyonelleşmesi, eğitimin evrenselleşmesi, sosyal rollerin çoğalması, iletişimin hızlanması ve liberal ekonomi gibi faktörlerin bireyselleşmeyi hızlandırdığı söylenebilir. Modern bireyi ortaya çıkaran şartlar, bireyin kalabalıklar içerisinde kendini tanımlaması için kimlik kavramını kendisine sunmuştur. Bu bağlamda kişinin bağlı olduğu sosyal grupların kendisine yeni kimlikler sunduğu, doğal olarak da bireyin birçok kimliğinin olduğu

söylenabilir. Sosyal kimlik, kolektif kimlik, dini kimlik, etnik kimlik, ulusal kimlik, yerel kimlik, kültürel kimlik, dilsel kimlik, politik kimlik, cinsel kimlik, kabile kimliği, bireysel kimlik gibi daha başka isimlendirmelerde yapılabilir. Küreselleşmeyle beraber modern birey bu kimliklerden geleneksel ve kurumsal olanları eleştiriye tabi tutmaktadır. Kişi çoğu durumda, dünyaya yayılan kültürel öğelerin etkisiyle kendi kültüründen uzaklaşarak bir dünya vatandaşı olmaya başlar. Bu noktada bir kısım sosyal-dini hareketlerin küreselleşmeye tepki esasına dayanan yeni kimlikler sunduğu da unutulmamalıdır.

Kimlik temelde iki kaynaktan beslenmektedir. Birincisi doğuştan getirdiğimiz yaş, cinsiyet, fiziksel yapımız, etnik aidiyetimiz gibi öğeler, ikincisi de kendi gayretlerimiz ve sosyal çevre vasıtasıyla edindiğimiz değer, meslek, dindarlık, yaşam çevresi gibi öğelerdir. Bunlara statik ve dinamik unsurlarda denilmektedir. Farklı konumlara ilişkin kimliklerimiz oluşurken elbette kimlik çatışmalarının yaşanması beklenen bir durumdur. Yine bireyselleşmenin ve bireyin yaratıcılığının artmasına paralel kolektif kimliklerin önemini kaybettiği, bireysel kimliklerin öne çıkmaya başladığı görülmektedir. Buna karşın önemli insan ve toplum bilim yaklaşımları bireyin toplum karşısında yaratıcılığını göz ardı etme eğilimindedir (Castells, 2010: 8-10). Marshall bu durumu şu şekilde özetlemiştir; “*Copernicus’la dünyanın evrenin merkezi olmadığıнын, Darwin’le insanın yaratılışın merkezi değil/evrimin bir ürünü olduğunun, Marx’la insanların toplumsal ilişkileri üreten varlıklar değil, bu ilişkilerin ürünü olduğunun, Freud’la bireylerin tercih yapan bilinçli failer değil, bilinç dışı arzuların ürünü olduğunun farkına varmış oluruz (...)* Yapısalcılık da İşlevselcilik gibi bu anlayışın ürünüdür” (Marshall, 1999: 809). Modernizmin baştan beri bireyciliği savunmasına karşın Marshall’ın ortaya koyduğu durum dikkat çekicidir. Bu bağlamda kimlik konusunun uzun sayılabilecek bir dönem sosyolojide ele alınmaması ya da bireysel kimliklerin öneminin yadsınması da şaşırtıcı bulunmamalıdır. Konu sıklıkla psikoloji ve sosyal psikolojinin çalışma alanı olarak kabul edilmiştir.

Kimlik çalışmalarında dikkat çekici bir eksiklik ise dini kimliğin ihmal edilmesidir. Kimliği oluşturan bireysel-sosyal faktörler arasında din çoğu zaman dışlanma eğilimindedir (Peek, 2005). Oysa yapılan birçok çalışma göç, modernleşme, etnisite gibi konuların dini kimlik-

le beraber düşünülmezsizin ele alınmasının eksiklik olduğunu ortaya koymaktadır (Altuntaş, 2010; Peek, 2005; Akgönül, 2010). Bölgede yaşanan 20 yıllık süreç dini kimliği her ne kadar zayıflatsa da gençlerin zihinlerinde ve kültürlerinde bu kimliğin güçlü bir yere sahip olduğu görülmektedir. Şehirde yükselen etnik kimlik merkezli söylemler de dini kimlikten ayrı ele alınamayacak kadar iç içe geçmiştir. Çalışma, gençlerin dini ve etnik kimlik algısını beraber inceleyerek sıklıkla kullanılan “dindar Kürtler milliyetçilik yapmıyor” retoriğinin de bir anlamda sosyal gerçekliğini görme amacı taşımaktadır. Marksist-Leninist bir örgütün desteği ile yükseldiği gözlenen Kürt milliyetçiliğinin dini kimliği nasıl etkilediği veya dindar gençlerin bu çıkmazı nasıl izah ettiği de Türkiye’de merak uyandıran konulardan biridir. Bu sebeple çalışmada etnik kimlik ve dini kimlik algısı birlikte sorgulanmış ve aralarındaki ilişki tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada öncelikle kimlik kavramının oluşumu, dini ve etnik kimliğin oluşumuna etki eden faktörler, Diyarbakır’ın sosyo-kültürel yapısı ve bu yapıdaki değişim ele alınarak çalışmanın kavramsal çerçevesi ortaya konulmaktadır. Şehrin seçiminde hem etnik milliyetçilik açısından hem de Peygamberler, sahabeler şehri kimliği taşıması ve dindar bir yer şeklinde bilinmesi noktasında Diyarbakır araştırılmaya uygun bulunmuştur. Diyarbakırlı gençlerin dini ve etnik kimlik algılarının nasıl şekillendiği ve bu olguların oluşumundaki temel etmenlerin neler olduğu çalışma çerçevesinde ele alınmıştır. 20 yıla yakın bir dönemde yaşanan terör-şiddet, Hizbullah, PKK, faili meçhuller, göçler ve modernleşme deneyiminin bu dönemde doğup büyüyen gençler üzerindeki yansımaları din-etnisite üzerinden okunmaya çalışılacaktır. Bölge ve hususiyile Diyarbakır üzerine son yıllarda sayısı hızla artan tez, araştırma-incele, rapor ve analizler “Kürt meselesi” ve bağlı konuları inceleme eğilimindedir. Fakat daha spesifik tarzda, nispeten dar çerçeveli ancak derinlemesine çalışmalara ihtiyaç olduğu görülmüştür. Bu amaçla gençlerin genel durumunu görmek için anket çalışması yapılmıştır. Katımlı gözlemler yoluyla da derinlemesine bilgiye ulaşmak hedeflenmiştir. Araştırmada Diyarbakırlı gençlerin dini ve etnik kimliklerinin nasıl oluştuğu; cinsiyet, ikamet edilen semt/sosyo-ekonomik yapı ve eğitim bağımsız değişkenleriyle ilişkisi tespit edilmeye çalışılmıştır.

Dini Kimlik ve Etnik Kimlik

Kimlik doğumla birlikte edinilen özelliklerin yanında sonradan kazandığımız özellikleri de içerisine alan, her daim değişme potansiyeli olan bir kavramdır. Etnik ve dinsel kimlikler dâhil kimliklerin birçoğunun ontolojik gerçekliği yoktur; neredeyse tüm kimlikler kişilerin bireysel tercihleriyle beraber sosyalleşme sürecinde inşa edilirler ve dinamik bir yapıya sahiptirler (Kurt, 2012: 127).

Etnisite, hususiyle 1960'lar sonrasında rahatsız edici bulunan, oryantalistlerce literatüre sokulan “kabile toplumları” kavramının yerine kullanılmaya başlanmıştır (Eriksen, 2002: 11, 24, 150). Marshall'a göre, “*etnisite, ait oldukları ve içinde özgün kültürel davranışlar sergiledikleri bir toplumda kendilerini diğer kollektif yapılardan farklılaştıran ortak özelliklere sahip olduğunu düşünen ya da başkaları tarafından bu gözle bakılan kişileri tanımlar*” (Marshall, 1999: 215). Etnisite ya da etnik kimlik kavramlarının tam bir dil, din, kültür birliğini gerektirip gerektirmediği tartışma konusu yapılmıştır. Ancak konu ile ilgilenen önemli uzmanların böyle bir birlikteliği şart olarak görmediği açıktır.³ Fakat çoğu zaman kişi ya da grupların etnik kimliklerini tanımlarken milletlerini homojen bir bütün şeklinde algıladıklarını görmek de mümkündür. Etnik kimlik bu bağlamda şöyle tanımlanabilir; kişinin ya da bir grubun kendilerini ortak bir ataya, dile, kültüre ve coğrafyaya bağladığı, kendilerini milliyetçilikten önce bilinmeyen ya da ortak kültürün ürünü olan bayramlar, şenlikler ve geleneklerle “ötekilerden” ayıştırdıkları, çoğu zaman tarihi gerçeklere uysa da zaman zaman muhayyel bir topluma ait olma hissidir. Burada esas olan şey bireyin kendisini bu toplumun bir parçası olarak görüp germediğidir. Renan'ın söylediği gibi etnik kimlik, bireyin her gün yeniden tekrar ettiği bir plebisit(sözleşme) şeklinde varlığını devam ettirir (Renan, 2012: 86).

Kimlik oluşumunda referansın cinsiyet, etnisite, millet, ırk, yaş, vatan kaynaklı olması gibi dinden alınması da beklenen bir durumdur. Dini kimlik, bireyin ya da grubun kendilerini tanımlarken dinden referans

3 Etnisite ve milliyetçilik üzerine çalışma yapmış Ernest Renan, Anthony D. Smith, Ernest Gellner, Benedict Anderson, Eric J. Hobsbawn, Edward Hallett Carr, Hans Kohn gibi uzmanların çalışmalarından derlenen Milletler ve Milliyetçilikler isimli çalışma konuyla ilgili geniş bilgi içermektedir. Bkz. (Türküne, 2012)

olarak oluşturdukları kimliğidir. Kişinin yetiştiği kültürde dini kimliğini kazanması genel durumu ifade ederken günümüzde bireyciliğin artmasına paralel dini kimliğin değiştirilmesi ya da reddedilmesi de şaşırtıcı görülmemektedir. Göçmen toplumlarında, hızlı modernleşme yaşanan yerlerde ve etnik sorunların olduğu bölgelerde etnik kimlik gibi dini kimliklerde hızla öne çıkmaktadır. Yer yer dini kimlik etnik kimliğin önüne geçerken bazı örneklerde de etnisitenin dini kimliğin önüne geçerek asli kimlik olduğu gözlenmektedir. Balkan halklarının ve İrlanda'nın milli devletlerini kurmalarında etnik kimliklerinden ziyade dini-mezhepsel kimliklerinin öne çıkması buna örnek olarak gösterilebilir (Kohn, 2012: 140).

Modern toplumda dinin sosyal ve kurumsal etkisinin azalmasına bağlı olarak hususiyle gençlerde kimliğin oluşumunda dinin rolünün azaldığı da bir gerçektir. Birçok genç, aile ya da çevreden aldığı dini kültüre karşın gündelik hayatın yaygın sekülerliği karşısında bir kimlik krizi yaşadığı bilinmektedir (Kula, 2001: 161). Ancak bu kriz ve kimlik arayışı zaman zaman dini kimlikleri öne çıkarmaktadır. Türkiye'de ve Dünyada yapılan çalışmalar dini aidiyetin modernleşme karşısında şekil değişirse de varlığını ve birey için önemini devam ettirdiğini ortaya koymaktadır (Akşit vd. 2012, Davie, 2005).

Dini Kimlik ve Etnik Kimliğin Oluşumuna Etki Eden Faktörler

Kimliğin oluşum süreçlerine bağlı ya da onlardan farklı sebeplerle etnik ve dinsel kimlik oluşumu gerçekleşir. Göçler, geleneksel bağların çözülmesi, “öteki” ile karşılaşma, gazete, roman ve dergilerin yaygınlaşması, yeni bir orta sınıfın doğuşu ve yaşanan ya da icat edilen tarihten ortak düşman üretme dini-etnik kimliğin teşekkülünde başat faktörler kabul edilebilir.

Modernleşme ve büyük göçler yerel kültürlerde önemli ölçüde değişmelere yol açarken aynı zamanda dini ve etnik kimlikleri de belirginleştirmektedir. Kimliğin oluşumunda ötekinin önemi bilinmektedir. Durkheim'in de işaret ettiği gibi gerçek manadaki birey gibi kimlikte, ancak farklılıkların olduğu ve tercihlerin serbestçe yapılabildiği toplumlarda oluşur. Geleneğin, ideolojinin ya da dinin baskın olduğu toplumlarda yetişen bireylerin ve grupların alternatif kimlikler görmedikçe kendi kimlikleri üzerine düşünceleri beklenen bir durum değildir (Renan, 2012: 57; Smith, 2012; Gellner, 2012: 86; Kohn, 2012: 133;

Türköne, 2012: 24). Modernleşme ve göçlerin “ötekiyle” karşılaşmayı zorunlu hale getirmesi bunların kimlik oluşturmadaki rolünü artırmaktadır. Modernitenin insanların uzun yıllar sonucunda oluşan kültürü tevarüs etmelerine mani olması göçlerinde aynı şekilde insanları ataların topraklarından koparması fertlerde ve topluluklarda “yersiz-yurtsuzluk” hissi uyandırmaktadır (Appadurai, 2002: 27-48). Yersiz-yurtsuzluk sadece göçle gelen kimseleri ya da onların kültürlerini değil küreselleşme karşısındaki yerel kültürleri ve geleneğin devam etmesini isteyen insanların durumunu anlatması açısından dikkat çekicidir. İki durumda da birçok insan tepki olarak özgün, kaynak kültürden referansla kendisini yeniden tanımlama gereği hisseder, kültürel, etnik ve dinsel kimliklerini öne çıkarmaya başlarlar (Altuntaş, 2010: 202). Iain Chambers’de benzer bir şekilde göçün yeni kültürel kapasiteler yaratmanın yanında göçerde marjinalite yarattığı kanaatindedir. O’na göre, “*Göçerin köksüzlük duygusu, farklı dünyalar arasında, yitirilmiş bir geçmiş ile bütünleşilememiş bir şimdiki zaman arasında kalmışlık duygusu belki de bu (post)modern duruma en uygun metafordur*” (Chambers, 2005: 44).

Modernleşme birçok açıdan da kimlikleri etkilemiştir. Eğitim, sanayileşme, ulaşım, iş imkânlarının çeşitlenmesi-yerel olmaktan çıkması ve basın yayın bireyi üretirken onun kimliğini de yeniden şekillendirmiştir. Eğitim iyi yetişmiş bir orta sınıfı netice vermiş bu da geleneksel otoritelere karşı daha stratejik ve geniş tabanlı başkaldırıcı sağlamıştır. İlk önce İngiliz ve Fransızların sonrasında ise Macarlar, Sırlar, Romenler ve Slovenlerin milli devlet kurmalarında en etkili faktörlerden birisi bu eğitilmiş orta sınıf olmuştur (Watson, 2012: 153; Kohn, 2012: 132). Türk milliyetçiliğinin gelişiminde de Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Ömer Seyfeddin, İsmail Hami Danişment gibi kişilerin konumu bu bağlamda düşünülebilir. Eğitim, basın yayın, sağlık gibi farklı alanlarda topluma hizmet veren eğitilmiş genç kuşakların geniş kitlelere ulaşması, toplumların asırlardır süre gelen aile, din ve toprak sistemine bağlı ilişkiler ağını zedelemiştir. Yönetici erk, din adamları ve alt sosyo-ekonomik halka göre geleneklere daha az bağlı olan yeni orta sınıf hususiyetle kültürel alandaki çabalarıyla milli kimlik oluşumunda çok kritik bir rol üstlenmiştir. Yine bu kuşağın bir etkisi sayabileceğimiz gazete, roman ve diğer kitapların yaygınlaşması da etnik ve dini kimliklerin oluşumuna katkı sağlamıştır. Milliyetçilik akımının

yaygınlaşması öncesinde halkları birbirine bağlayan daha geniş ağlar mevcuttu. Müslümanlar için Arapça, Batı'da ise Latince ortak bir bağ kurarken hac yerleri ve seyahatler birlikteliği pekiştiriyordu (Anderson, 2012: 97). Ancak hususiyle matbaanın Batı'da yaygın kullanımı bu bağların yerine etnik-yerel dil kardeşliğini koymaya başlamıştır. 1600-1700'lerde Avrupa'da artan matbaa sayısı ve daha geniş kitlelere ulaşma gereği etnik dillerde yayıncılığı hızlandırmış, bunun neticesinde insanlarda yeni bir "hayali cemaat" tasavvuru güçlenmeye başlamıştır (Anderson, 2011). Weber'de gazetelerin "*kitleleri en güçlü biçimde birleştiren bir harç*" olduğu kanaatindedir (Weber, 2012: 67). 19. yy sonlarında başlayan Modern İslam birliği düşüncesinin gelişmesinde de gazetelerin önemli bir rolü vardır. "Müslümanlar kardeşler" ayeti ve benzer hadisler çerçevesinde bir İslam kardeşliği düşüncesi pek tabii olarak Hz. Peygambere kadar gider. Ancak İslam'ın, ortak düşman Batı karşısında dağılık olan Müslümanları birleştirme düşüncesinin "Panislamizm" şeklinde harekete dönüşmesi ancak basın-yayının desteği ile olmuştur (Türköne, 2012: 208).

Modern ekonomi ve sanayileşme kimliğinin oluşumuna etki eden önemli iki faktördür. Büyük fabrikaların ihtiyaç duyduğu insan kaynağı hızla kırsaldan şehirlere akarken bu durum insanların şehirde yeni bir hayat kurmaları anlamına gelmekteydi. Önemli ölçüde kırsalın aile, akrabalık ve otorite ağını terk eden işçi topluluğu içerisinde kendisini daha güvende hissedeceği yeni bir toplum meydana getirmek zorunda kalmıştır. Etnisite konusunda çalışan bazı uzmanlara göre "yeni cemaatlerden biri" ulus devlettir ve bunu inşa edende sıklıkla dini kimlikten destek alan milli kimliktir (Danışment, 2012: 320; Kohn, 2012: 140). Gellner de, sanayileşmenin geleneksel toplumda var olan "iletişim engeli" ve "sosyal ataleti" yıkararak ulus devletin ortaya çıkmasında tetikleyici önemli bir faktör olduğunu belirtir (Gellner, 2012: 93). Sanayileşmenin etkisiyle artan göçler, kapitalizmin gelişmesi, okur-yazarlığın artması ve iletişim ağlarının güçlenmesi geleneksel cemaat yapılarının yokluğunda etrafında kitlelerin birleşebileceği milliyetçiliği netice vermiştir (Türköne, 2012: 24). Sanayileşmenin ilk dönemlerinde artan işçi ihtiyacını karşılamak için şehre gelen-getirilen her renkten, dilden ve dinden insanı bünyesine alan zengin Batı son yıllarda yaşanan ekonomik krizle beraber entegre edemediği bu "yabancılara" çözüm bulmakta zorlanmaktadır. Yunanistan, Almanya, Hollanda, Bulgaristan

ve Fransa gibi ülkelerde yaşanan ekonomik kriz sonucu artan işsizliğinde yerli halklarda etnik ve dini kimlik temelli yabancı düşmanlığını tetiklediği sıklıkla kamuoyunda gündeme gelmektedir (Göle, 2012). Birçok Avrupa ülkesinde krizin ortaya çıkardığı işsizliğin sebebi olarak “ötekiler” görülmektedir. Bu sebeple milliyetçi partilerin oylarında artış göze çarpmaktadır.

Etnik kimlik ve dini kimliğin oluşumunda en etkin faktörlerden biriside kuşkusuz “ortak düşmana” sahip olma ya da bunu yaratmaktır. Gellner grupların-milletlerin oluşumunda pozitif ve negatif iki faktörün etkisini özellikle vurgular. Birincisi gönüllülük, özdeşleşme, irade ve dayanışma gibi olumlu duygular, ikincisi ise mecburiyet, korku ve zorlama gibi olumsuz faktörlerdir. Uzun ömürlü ve sağlam gruplar ancak bu iki faktörü bir araya getirmeyi başaran gruplardır (Gellner, 2012: 86). Renan bunu “birlikte acı çekmiş olmak” şeklinde tanımlar ve müşterek ıstırabın toplumları bir araya getirmede zaferlerden daha etkili olduğu kanaatinde (Renan, 2012: 57). Modern ulusların ve kimliklerin kendilerini tanımlarken sürekli bir “öteki” arama güdüsü, yoksa da bunu icat etme çabası bu eksende yorumlanabilir. Yine çoğulcu toplumlarda ve iletişimin kültürleri geniş coğrafyalara iyi-kötü tanıttığı çağımızda yersiz-yurtsuz kitlelerin kendilerini bir soya, kültüre ve dine atfen tanımlamaları dini-etnik kimliklerin oluşumu ve yaygın kullanımını netice vermiştir.

Diyarbakır’da Sosyo-Kültürel Hayat ve Değişim

Diyarbakır yaklaşık son 30 yıldır Türkiye gündeminin önemli başlıklarından birisini oluşturmaktadır. Köklü bir tarihi geçmişi ve zengin kültürü olduğu bilinen Diyarbakır’ın son yıllarda ismi kamuoyunda sıklıkla terör-şiddet, yasadışı eylemler ve uyuşturucu hadiseleri ile beraber anılmaktadır. Şehirde yaşanan hadiseler, göçler ve modernitenin etkisi eski şehir kimliğinin büyük oranda unutulmasına yol açmıştır.

Şehir 639 yılında İslam ordularının fethi ile beraber İslam’la tanışmış ve bu tarihten sonra büyük oranda Müslüman Arap, Türk ve Kürtler, Hıristiyan Ermeni, Rum, Süryani ve Yezidiler ile Yahudilerin birlikte yaşadığı çokkültürlü bir belde olmuştur. Osmanlı Devletinin son dönemi ve tehcir hadisesine kadar şehirde Müslüman Gayr-i Müslim oranı birbirine çok yakın olmuştur. Ancak bölgedeki Ermeni hadiseleri neticesinde Diyarbakır hızla Müslüman bir göçmen akınına uğramış aynı

şekilde şehrin Ermeni ve Gayr-i Müslim nüfusu da başka yerlere gitmek durumunda kalmıştır (Bozan, 2012). Şehir büyük oranda Müslüman Türk, Kürt ve Araplara kalırken, Türk kültürü ve Hanefi mezhebi 1970'lerin sonuna kadar ağırlığını hissettirmiştir (Tan, 2009, 201- 520; Yanmış, 2012).⁴ 1955–70 arasında ise Türkiye'nin birçok yerinde de yaşanan kırdan şehre göçler Diyarbakır'da da yoğun olarak yaşandı (Tekeli, 2011: 196-224). Bu göçlerin yaşandığı yıllarda aynı şekilde şehrin kültürlü, zengin eski sakinleri Gaziantep, Mersin, Ankara, Bursa, Adana, İzmir ve İstanbul gibi daha büyük, sosyal-ekonomik açıdan rahat ve güvenli şehirlere göç etti. Bu ikili göç hareketleri 80 darbesi öncesinde ve sonrasında artarak devam etti. 90'lı yıllarda OHAL döneminde ise zirveye çıkmıştır. Bugün büyük oranda şehrin sakinleri kırsalda doğmuş, değişik sebeplerle şehre göç etmiş, Türkçeyi sonradan öğrenmiş, Şafii mezhebine bağlı insanlardan oluşmaktadır. Şafii-lik her ne kadar dini anlamda Hanefilik ile büyük oranda bir ayrılık içermiyorsa da Kürt kimliğinin vurgulanmasında önemli bir etkidir (Kreyenbroek & Allison, 2003: 143, 144).⁵

Diyarbakır'ın yaşadığı bu hızlı nüfus hareketliliği tahmin edileceği gibi dini, kültürel, sosyal ve ekonomik birçok değişimi beraberinde getirmiştir. Nüfus değişiminin yanında yaşanan terör-şiddet olayları, faili meçhul cinayetler, köy boşaltmalar, işsizlik ve son yıllardaki modernleşme kentte değişimin belli başlı parametreleri olmuştur (Bağlı & Binici, 2005: 106-109, Keser, 2011: 59). Önceleri kırsaldaki maki-neleşme, toprağın bölüşümü, yetersizliği ve bazı ailevi anlaşmazlıklar neticesinde yaşanan şehre göçler, zamanla köylerde artan terör-şiddet hadiselerinin tetiklemesiyle yaşanır olmuştur. Özellikle 1990 sonrasında devletin güvenlik sebebiyle bazı mezra ve köyleri boşaltması, yay-

4 “Tarih boyunca Kürt siyasi mücadelesinin merkezi olan Diyarbakır kültürel anlamda bir Kürt şehri olamamıştır” (Tan, 2009, 522). Bunda hususiyile şehire yerleşen Kürt ailelerin iki, üç nesil sonra Türkleşmesi ve ya Araplaşması etkili olmaktadır. Bkz. (Tan, 2009, 56)

5 Çok büyük bir kısmı Müslüman olan Kürtlerin yine tamamına yakını Şafii mezhebine bağlıdır. Ayrıca Nakşiliğin Halidiye kolunun da Kürtlerin dini kimliğini tanımlamada önemli bir unsur olduğu unutulmamalıdır. Bölgenin sosyal ve siyasi hayatında etkin bir rollerinin olduğu düşünülen medreselerin hemen tamamının Şafii mezhebi üzerine eğitim vermesi yine buralardaki seydağın çoğunun Nakşî-Halidi olması Şafii-lik ve Nakşiliği Kürt dini kimliğinde belirleyici yapmıştır (Tan, 2009: 44; Jwaideh, 2012: 553; Yüksel, 1993: 50-57).

lalara çıkışı yasaklaması, OHAL uygulamaları kitlesel göçlere neden olmuştur. Bunlara ilave olarak PKK ve Hizbullah'ın yarattığı korkuda göçleri tetiklemiştir. Bu dönemde yaşanan kitlesel göçlerde ekonomik durumu biraz iyi olanlar, halkın deyimiyle “3 aylık kira parası olan,” başka şehirlere göç ederken daha çok fakir ve kalifiye olmayan kesim Diyarbakır'da kalmıştır. Bağlar ilçesinin büyük kısmı ile Yenişehir'in bazı semtleri bu göçlerle kurulmuş, altyapısı olmayan derme çatma binalardan oluşmuştur. Tarihi Suriçi bölgesi ise hızla eski sakinlerini yenileriyle değiştirmiştir. Şehrin bu semtleri günümüzde yaşanan terör-şiddet, madde bağımlılığı ve hırsızlık-gasp gibi hadiselerin merkezi konumundadır (Mazlumder, 2004).

Terör-şiddet, faili meçhul cinayetler, güvenlik güçlerinin gözaltı uygulamaları da halkta bir korku meydana getirmiştir. Aradan geçen 10–15 yıla rağmen hala insanlarda çok güçlü bir şekilde ölüm korkusunu gözlemlemek mümkündür (Matur, 2011: 151, 195; Samur, 2011: 64). Bu çalışmanın yapılması esnasında da birçok kişiye ancak sağlam referanslarla ulaşmak mümkün olmuş, görüşmecilerin hemen hiç biri ses kaydına olumlu cevap vermemiştir. Özellikle orta yaş ve üzeri kimselelerde tedirginlik daha çok iken yeni yetişen nesilde bekleneceği üzere daha rahat tavırlar gözlemek mümkündür. Bu durum şehirde yaşlıların ve geleneksel otoritelerin büyük oranda sosyal kontrol etkinliğinin zayıflamasıyla beraber ele alınabilir (Yanmış & Kahraman, 2012).

OHAL şartlarında birçok kanaat önderi konumunda insan öldürülmüş, göç etmiş ya da susmayı tercih etmiştir. Bu durumun son yıllardaki demokratikleşme adımlarına kadar devam ettiği söylenebilir. Şehirde yaygın şekilde gözlenen dini ve geleneksel değerlerdeki yozlaşmanın sebeplerini bir ölçüde sosyal kontrolün olmamasına bağlayabiliriz. Bilindiği gibi, “sosyal kontrol” Durkheim sosyolojisine göre toplumsal olgunun üç özelliğinden birisidir ve geleneğin devamını sağlaması açısından en önemli olanıdır (Durkheim, 2003: 52,53). Modernitenin varlık amaçlarından birisi ise dışarıdan gelen bu kontrolü yok edip yerine insan aklının konulmasıdır (Slattery, 2010: 311). Ancak Diyarbakır'da tehlike arz eden şey, kanaatleri yönlendiren kişilerin büyük oranda pasifize edilmesi, eğitim olanaklarının artması ve teknolojinin yaygınlaşmasıyla geleneksel değer yargılarının tahrip edilmesine karşın yerine yeni bir değer koyucu mekanizmanın konulamamasıdır. Özetle, şehir bir taraftan modernleşip dini, geleneksel ve ailevi baskı unsurla-

rını gevşetirken diğer taraftan hızla normsuzluğun hâkim olduğu bir mekâna dönüşmektedir.

Yukarıda kısaca özetlenen sosyal durum şehir halkının özellikle genç kesimin de değer yargılarını ve kimlik seçimlerini büyük ölçüde etkilemektedir. Yaklaşık 20–25 yıl önce PKK’lıym demek ve Kürtçe konuşmak Diyarbakır şehir merkezinde yadırganırken şimdilerde bunlar bireylerin kimliğini oluşturan en önemli referans noktaları olmaya başlamıştır. 80 darbesinde Diyarbakır Cezaevinde yaşananlar, Türkçe’nin dışındaki anadillere yapılan baskı, köylerin boşaltılması, OHAL ve gözaltı uygulamaları halkı devlete karşı soğutmuştur. Ulusal Kürt hareketi ise bölgedeki hemen her sosyal hareketten bir şekilde faydalanmayı bilmiş ve bunu etnik bilincin oluşması-güçlenmesi noktasında kullanmıştır. Geçmişte örgütün yaptığı bir kısım terör hadiseleri bile günümüz gençliği tarafından devlete mal edilerek PKK’nın temize çekilmeye çalışıldığı görülmektedir. Hizbullah’ın bölgede yaptığı infazlar halkın camiden ve dinden bir dönem için uzaklaşmasına yol açmıştır. Hususiyile 90’lardan sonra şehirde yetişen genç kuşak “aman çocuklarımız Hizbullahçı olur” korkusu sebebiyle yeterince din eğitimi alamamıştır. Bu dönemde camilerin Hizbullah bağlıları ve din görevlileri arasındaki sürtüşmeler sebebiyle sadece namaz vakitleri açılabilirdi de bilinmelidir. PKK’nın ise bir taraftan kendi solmarksist ideolojisini yayması ve kadınlarla gençleri kendine öncelikli hedef seçmesi, Hizbullah korkusunu kullanıp insanları din eğitiminden uzak tutmaya çalışması şehrin dindar kimliğinde tahribata neden olmuştur (Yanmış & Kahraman, 2012). Kadınlar ve gençlere yönelik sloganların sürekli olarak özgürlük merkezli olması, geleneksel otoritelere başkaldırıcıyı teşvik etmesi örgüt sempatanlarında bile tepkiye sebep olmaktadır. “Kadın, yaşam, özgürlük”, “kadın kimsenin namusu değildir” tepki alan bazı sloganlardır. Yine Öcalan’ın bir dönem motolarından biri olan “küçük aileyi yıkacağız büyük aileyi (Kürdistan) kuracağız” (Çağlayan, 2011: 97,105, 106) sözü de Kürt kültürüne aykırı bulunmaktadır. Ancak örgütte aktif konumdaki bazı insanların sıkı aile bağlarının Kürt hareketine insan kazandırma açısından hala büyük problem olduğunu, dolayısıyla Öcalan’ın bu söyleminin haklılığını savundukları da gözlemlenmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla geleneksel aile ve sosyal ilişki ağlarının güçlü olduğu çevrelerde etnik kimlik algısının yeterince güçlenememesi örgütün rahatsız olduğu bir konudur.

Bu açıdan bakıldığında yaşanan kontrolsüz göçler, internetin yaygın kullanımı ve yaşlıların susmaya zorlanması hem radikal sol hem de dini grupların insan kaynakları açısından elini güçlendirmiştir (Ergil, 2010: 81). Son yıllarda şehirde El Kaide ve Hizbuttahrir gibi örgütlere katılımın arttığı yönündeki söylentiler bu açıdan ayrı bir çalışmanın gerekliliğini akla getirmektedir.

Diyarbakır şehir merkezi yaşanan onca hadiseden sonra 2000'lerden bugüne yeniden taşların yerine oturtulması sıkıntısını yaşamaktadır. Ancak bugün ya da yakın gelecekte sosyo-kültürel anlamda istikrarlı bir toplumun ortaya çıkması gençlerin hangi yöne meyledeceğiyle büyük oranda ilişkilidir.

Yöntem

Çalışma daha çok betimsel nitelikte bir çalışma olup, teorik ve uygulamalı iki bölümden oluşmuştur. Teorik kısımda kaynak taraması yapılarak, bireyleşme, kimlik, etnik kimlik, dini kimlik kavramları ve bunların oluşumunda etkin olan sosyal faktörler ele alınmıştır. Ayrıca Diyarbakır'da göç, terör ve modernleşme gibi sosyal olguların meydana getirdiği toplumsal ve kentsel değişim süreçleri irdelenmiştir. Uygulamalı kısımda ise meydana gelen bu değişimin gençlerin dini-etnik kimlik algıları üzerine etkisi anket, mülakat ve katılımlı gözlem teknikleri kullanılarak tespit edilmeye çalışılmıştır.

Şehirde 2013 yılının Şubat ve Mart aylarında, haftada 2-3 gün farklı mekânlarda gözlemlerde bulunulmuştur. 35 genç ile bireysel olarak veya gruplar halinde görüşülmüştür. Bu görüşmelerin iki tanesi mini bir odak grup görüşmesi tarzında tasarlanmış; farklı bölüm ve ideolojilerdeki üniversite öğrencileri ile yapılmıştır. Çalışan-işsiz gençlerle sistemli bir grup görüşmesi olmamıştır. Ancak katılımlı gözlemlerle bu gençlerin etnik-dini konulardaki algıları tespit edilme yoluna gidilmiştir. Görüşme ve gözlemler daha çok not tutma tarzında kayda geçirilmiştir. Dini-etnik konuların hassasiyetleri dolayısıyla gençlerin önemli bir kısmı ses kaydı alınmasını istememiştir.

Çalışma göç, terör/şiddet ve modernleşme bağlamında son yıllarda Diyarbakır'da meydana gelen sosyal değişimlerin gençlerin dini-etnik kimlik algıları üzerindeki etkisini araştırmayı amaçlamaktadır. Bu amaç çerçevesinde şu sorulara cevap aranmaya çalışılacaktır: 1-

Diyarbakır'daki gençlerin demografik yapısı nasıldır? 2- Cinsiyet, eğitim ve ikamet edilen semt bağımsız değişkenleri ile dindarlık arasında ilişki var mıdır? 3- Cinsiyet, eğitim ve ikamet edilen semt bağımsız değişkenleri ile dini-etnik kimlik algısı arasında ilişki var mıdır?

Araştırmanın teorik kısmında kitap, dergi, rapor gibi basılı ve internet ortamındaki elektronik kaynaklardan istifade edilmiştir. Alan araştırması için ise anket, mülakat ve katılımlı gözlem teknikleri uygulanmıştır. Anket sorularının oluşturulmasında Diyarbakır ve bölgede yapılan çalışmalardan istifade edilmiştir. Anket soruları ön test yapılarak anlaşılmayan soruların bir kısmı değiştirilmiş, bir kısmı da çıkarılmıştır. Uygulama Eylül-Aralık 2012 tarihleri arasında, eğitim verilen, bölgeyi tanıyan anketörler tarafından yapılmıştır. Elde edilen veriler SPSS programı ile analiz edilmiştir. Gençlerin dindarlık ve kimlik algısı ile cinsiyet, eğitim, ikamet edilen semt değişkenleri arasındaki ilişki kare testi yapılarak bunların bir kısmı çalışma sınırlılıkları dâhilinde verilmiştir.

Bölgenin kendine has özellikleri sebebiyle etnik kimlik ile ilgili soruların anlaşılmasında ya da objektif cevaplanmasında sorunlarla karşılaşmıştır. Hem mülakat hem de anketlerde dini-etnik kimlikle ilgili sorular sorulmakla beraber dini kimlik ile ilgili sorulara daha çok anketlerde cevap bulunurken, etnik kimlikler ilgili sorulara yüz yüze görüşmelerde araştırmacı ile görüşmeci arasında belli bir süre birliktelikten, güven ilişkisi kurulduktan sonra cevap bulunabilmiştir. Kimliklerin melezişmesi birçok gençte kendini tanımlama da ve ifade etme de güçlüğüne yol açmaktadır. Bu bağlamda gelenekten gelen dini kimliğin üzerinde önemle vurgu yapan gençlerin bazen gündelik hayatlarında dinin çok az yer işgal ettiği görülmektedir. Yine milli-etnik kimlik ile ilgili sorulara önce çok mesafeli yaklaşan bazı gençlerin konuşmanın derinleştiği ve güven ortamının oluştuğu durumlarda etnik kimliklerine özenle atıf yaptıkları tespit edilmiştir. Bu sebeple korku psikolojisini içerisinden tam atamamış ve yakın geçmişte dini-etnik konularda ağır travmalar yaşadığı gözlenen Diyarbakır gençliğinden daha çok mülakatlar yoluyla bilgi sağlanacağı fikri ağırlık kazanmıştır. Anket verilerine ise genel durumu görmek açısından yardımcı olacağı düşünülerek çalışmada yer verilmiştir.

Bulguların sunumun da öncelikle alan araştırması ile ilgili tablolar verilecektir. Ardından dini hayatla ilgili bulgular dört boyuta ayrılarak inanç esasları, ibadetler, gündelik hayatta dindarlık ve dini bağlılık çerçevesinde sunulacaktır.⁶ Dinin dört boyutu cinsiyet, eğitim ve oturulan semt değişkenleri ile ayrı ayrı analiz edilecektir. Anket çalışmasında dinin bilgi, tecrübe ve ahlak boyutları sorgulanmamıştır. Böyle bir sorgulama bu çalışmanın sınırlılıklarını aşmaktadır. Ayrıca yaş, ekonomik durum, ailedeki çocuk sayısı, ne kadar süreli şehirde yaşanıldığı, iş gibi değişkenler anket soru listesinde bulunmakla beraber bu değişkenler ile dini ve etnik kimlik algısı arasında çok anlamlı ilişkiler bulunamadığından metin içerisinde yer verilmemiştir.

Alan araştırmasının evreni Diyarbakır merkez ilçelerinde (Bağlar, Kayapınar, Sur, Yenişehir) yaşayan 18–30 yaş arasındaki Türkiye İstatistik Kurumu 2012 yılsonu verilerinden tespit ettiğimiz 236.196 kişidir (<http://tuikapp.tuik.gov.tr/adnksdagitapp/adnks.zul> erişim: 21.07.2013). Örneklem için tabakalı örnekleme yöntemiyle %99 güven aralığı, %3,6 hata payı ile 474 kişi seçilmiştir. Anket, mülakat ve gözlemlerde de farklı meslek, sosyo-ekonomik çevre ve eğitim seviyelerinden gençlerle görüşülmüştür. Örneklem grubunun ikamet ettiği semtler üç gruba ayrılmıştır. Fiskaya, Melikahmet, 5 Nisan, Şehitlik gibi daha çok Bağlar ve Suriçi ilçelerine bağlı sosyo-ekonomik durumu kötü ailelerin oturduğu semtler 1. kısımda toplanmıştır. Bunlar araştırmaya katılanların %48,5’lik kesimini oluşturmaktadır. İkinci kısımda Ofis, Huzurevleri, Cezaevi, Bayramoğlu, Toplu Konutlar gibi sosyo-ekonomik durumu orta halli olan ailelerin bulunduğu semtler toplanmıştır. Bunlar araştırmaya katılanların %30,6’lık kesimini oluşturmaktadır. Üçüncü ve son kısımda ise %20,9’luk oranla, Diclekent, Metropol, Kantar, Yeniyol gibi sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi daha iyi olan Diyarbakırlı ailelerin oturduğu semtler vardır (Tablo 1).

6 Bu ayırım Türkiye’de de dini hayat ile ilgili çalışmalarda sıklıkla referans gösterilen Glock’un tasnifinden yararlanılarak yapılmıştır. Bkz. (Glock, 1998)

Tablo 1: İkamet Edilen Semt

		Sayı	Yüzde %
	Düşük sosyo-ekonomik düzeyli semtler	230	48,5
	Orta sosyo-ekonomik düzeyli semtler	145	30,6
	Yüksek sosyo-ekonomik düzeyli semtler	99	20,9
Toplam		474	100,0

Bulgular

Çalışma yapılan şehir merkezinde katılımcıların cinsiyet ve eğitim durumuna beraber bakıldığında bayanların bütün öğretim türlerinde İlköğretim hariç erkeklerden daha az eğitim aldığı görülmektedir. Özellikle üniversite ve üzeri seviyede erkeklerin genç kızlardan daha fazla okuduğu/okutulduğu açıktır (Tablo 2).

Tablo 2 cinsiyetler arasındaki eğitim farkının azaldığını göstermesi açısından önemlidir. Gözlemlerde bunu doğrular niteliktedir. Şehirdeki birçok eğitimci kızların okuma isteği ve gayretinin erkeklerden daha fazla olduğunu söylemektedir. Kızların sosyo-ekonomik mağduriyetleri aşmak için eğitimi bir çıkış yolu olarak gördüğü öğretmenler ve rehberlik servisleri tarafından sıklıkla dile getirilmektedir. Ayrıca Milli Eğitim Bakanlığı, Kürt ulusalcılar ve bazı dini grupların kızların okuması konusunda yaptıkları çalışmalar bu rakamların kızların lehine değişmesine etki eden faktörler arasında sayılabilir.

Tablo 2: Cinsiyete göre eğitim düzeyi

$\chi^2=4,272$ $S.d=3$ $P=,234$			<i>Eğitim Düzeyi</i>				Toplam
			Diplomasız	İlköğretim	Lise	Üniversite, Lisans Üstü	
<i>Cinsiyet</i>	Kadın	Sayı	17	64	92	50	223
		<i>Yüzde %</i>	7,6%	28,7%	41,3%	22,4%	100,0%
	Erkek	Sayı	13	58	109	71	251
		<i>Yüzde %</i>	5,2%	23,1%	43,4%	28,3%	100,0%
Toplam		Sayı	30	122	201	121	474
		<i>Yüzde%</i>	6,3%	25,7%	42,4%	25,5%	100,0%

Çalışmaya katılan gençlerin kendini tanımlayan ifadeleri sıraladıkları Tablo 3'te etnik olarak Kürtlerin ağırlıkta olduğu, Türk ve Zaza nüfusunun da azımsanmayacak seviyede olduğu anlaşılmaktadır. Az

da olsa Arap olduklarını söyleyenler görülmektedir. “Yurtsever” kimliğini daha çok Kürt milliyetçilerinin kullandığı bilinmektedir. Başka tanımlamalar yanında katılımcıların yaklaşık üçte birinin kendini yurtsever şeklinde tanımlaması gençlerde milliyetçilik duygusunun yüksek olduğunu akla getirmektedir. “Tevhidi Müslüman” ise genel olarak Hizbuttahrir ve bazı selefi grupların kullandıkları bir tanımlamadır. Çalışmaya katılanların %11’inin kendini bu şekilde tanımlaması selef görüşlere yakın insanların tevhidi Müslüman ismini olumlu karşıladıkları anlamına geliyor. Sol görüşlü bir hareket olan PKK ve BDP’nin aldıkları desteğe ve oy oranlarına karşın genç kuşakta hatırı sayılır bir sol tabana sahip olmadıkları düşünülebilir. Ancak Yurtsever, Sol, Marksist ve Sosyal Demokrat gibi görüşler toplandığında bu oran %45’lere kadar çıkmaktadır. Bu sonuçlar bir anlamda yapılan bu çalışmanın açıklaması gereken problemin resmini sunmaktadır.

Tablo 3: Kendini Tanımlama

	<i>Sayı</i>	<i>Yüzde %</i>		<i>Sayı</i>	<i>Yüzde %</i>
<i>Arap</i>	11	2,3	<i>Tevhidi Müslüman</i>	53	11,2
<i>Kürt</i>	300	63,3	<i>Müslüman</i>	418	88,2
<i>Türk</i>	73	15,4	<i>Ateist</i>	12	2,5
<i>Zaza</i>	109	23,0	<i>Mustazaf/Hizbullah</i>	17	3,6
<i>Laik</i>	23	4,9	<i>Sosyal Demokrat</i>	56	11,8
<i>Yurtsever</i>	145	30,6	<i>Liberal</i>	12	2,5
<i>Muhafazakâr</i>	48	10,1	<i>Marksist/Komünist/ Sosyalist</i>	17	3,6

Not: Çoklu tercih yapılmıştır.

Cinsiyet ile Etnik Kimlik ve Dini Kimlik Arasındaki İlişki

Dini hayat ile ilgili çalışmalar genelde kadınların erkeklere göre daha dindar olduklarını göstermektedir (Davie, 2005: 86; Akşit vd. 2012: 492, 500). Bu çalışmada da hem inanç ,esaslarına bağlılık hem ibadet etme sıklıkları açısından bayanların erkeklere göre daha yüksek oranlara sahip olduğu tespit edilmiştir.

Cinsiyete göre bakıldığında erkeklerin özellikle ahirete ve kadere inanç noktalarında kadınlardan daha az inandıkları görülüyor. Bu sorulara katılmam diyenlerin oranı da erkeklerde fazladır. Allah’ın varlığına inançta da katılmam diyenler bir birine yakın gibi görülse de katılmam

diyenlerin tamamının erkek olması dikkat çekicidir (Tablo 4). Çalışmaya katılanların içerisinde ateist olduğunu söyleyenlerin 2'si hariç 10 kişinin erkek olması genel dindarlık çalışmaları açısından şaşırtıcı değildir. Tabloda şaşırtıcı görülen nokta Kur'an'a ve değişmeden günümüze geldiğine inanma sorusuna erkeklerin daha fazla inanıyorum yanıtını vermesidir.

Tablo 4: Cinsiyete Göre İman Esaslarına İnanma

		Katılımcı		Kararsız		Katılmayan		P
		Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	
<i>Allah'ın varlığına ve bizi yarattığına inanırım</i>	Sayı	220	237	3*	4*	0*	10	,010
	%	98,7%	94,4%	1,3%	1,6%	,0%	4,0%	
<i>Kur'an da anlatılanlar doğrudur ve Kur'an günümüze kadar değişikliğe uğramamıştır.</i>	Sayı	190	216	15	19	18	16	,740
	%	85,2%	86,1%	6,7%	7,6%	8,1%	6,4%	
<i>Hz. Muhammet Allah'ın peygamberidir.</i>	Sayı	210	238	10	2*	3*	11	,007
	%	94,2%	94,8%	4,5%	,8%	1,3%	4,4%	
<i>Öldükten sonra yeniden dirilmeye inanırım.</i>	Sayı	183	194	23	15	17	42	,004
	%	82,1%	77,3%	10,3%	6,0%	7,6%	16,7%	
<i>Kadere inanırım</i>	Sayı	182	194	20	24	21	33	,414
	%	81,6%	77,3%	9,0%	9,6%	9,4%	13,1%	
*katılımcı sayısı işaretli hücrelerde 5'den az olmakla birlikte tüm resmin görülebilmesi için tabloya dahil edilmiştir.								

Tablo 5'te açıkça görüleceği üzere kadınlar erkeklere göre daha fazla ibadet yapmaktadır. Bu durum hem kadınların dini meselelere daha fazla ilgi duyuyor olması hem de şehrin kendine has özelliklerine bağlanabilir. Şehrin yaşadığı terör, şiddet ve göç sonrası problemler kadınları daha fazla içine kapamış, birçok kadın bu hadiseler sebebiyle köy ya da kasabadaki hayatına göre daha çok eve bağlı yaşamak zorunda kalmıştır. Eve bağlı yaşamak bayanlarda bazı aile içi sorunlar ve psikolojik hastalıklara kapı aralamakla beraber ibadetleri yapmak için daha fazla imkân sağlamaktadır. Ayrıca birçok kadının sosyalleşmesi mahalle içinde yapılan mevlid-hatim toplantıları ve diğer dini etkinlikler sayesinde olmaktadır. Bir anlamda din, geleneğin ve yaşanan şiddet hadiselerinin eve kapattığı kadının çıkış yolu olmuştur. Son yıllarda

internet, televizyon, ulaşım, memurluk ve eğitim imkânlarının artması kadınlara sosyal hayata katılım noktasında avantaj sağlamaktadır. Bunun ilerleyen süreçte kadınların dindarlığına nasıl bir etki yaptığı ve yapacağı ise ayrıca araştırmaya değerdir.

Tablo 5: Cinsiyete Göre Dini Pratikleri Tatbik Etme

		Kadın		Erkek		P
		Evet	Hayır	Evet	Hayır	
<i>Kur'an okumak</i>	Sayı	122	101	93	158	,000
	Satır	54,7%	45,3%	37,1%	62,9%	
<i>Beş vakit namaz kılmak</i>	Sayı	98	125	92	159	,064
	Satır	43,9%	56,1%	36,7%	63,3%	
<i>Ara sıra namaz kılmak</i>	Sayı	82	141	87	164	,351
	Satır	36,8%	63,2%	34,7%	65,3%	
<i>Oruç tutmak</i>	Sayı	188	35	185	66	,003
	Satır	84,3%	15,7%	73,7%	26,3%	
<i>Kandil geceleri ibadet etmek</i>	Sayı	139	84	110	141	,000
	Satır	62,3%	37,7%	43,8%	56,2%	
<i>Hiçbiri</i>	Sayı	8	215	16	235	,120
	Satır	3,6%	96,4%	6,4%	93,6%	

Cinsiyet ile sosyal hayatta sık sık karşılaşılan “içki, domuz eti gibi dinen haram olan şeylerin satıldığı yerlerden alışveriş yapmak”, “din adamlarının sosyal konulara karışması”, “dinde esas olanın kalbin temizliği” ve “kadın ve erkeğin beraber nikâhsız yaşamaları” sorularına verilen cevaplarda da erkeklerin genel olarak seküler tarzda tutum sergilediği gözlenmektedir. Erkeklerin sosyal hayatın içerisinde kadınlardan daha aktif olması, eğitim oranlarının yüksekliği, modernleşmenin etkileri ve genç kuşağın büyük çoğunluğunun sistematik olarak bir din eğitimi alamaması bekleneceği gibi dünyevileşme meylini artırmıştır. Dini gruplara bağlılık açısından bakıldığında da erkeklerin (13,1%) kadınlardan (5,8%) daha fazla cemaat ya da tarikata bağlı olduğu görülmektedir. Diyarbakır’da sosyalleşme imkânları nispetinde kadınların daha az oranda dini gruplara bağlı olduğu söylenebilir. Ancak bu oranın düşüklüğünde şehirdeki birçok dini grubun kadınlar için yaygın bir zikir ve sohbet ağının olmaması ve kadının yerinin evi olduğu anlayışının önemli bir etkisinin olduğu da gözlenmektedir.

Cinsiyet ile kendini tanımlama sorusu arasındaki ilişkiye bakıldığında büyük oranda cinsiyet ile dini, etnik ve ideolojik kimlik tercihi arasında anlamlı farklılıkların olmadığı görülmektedir. En belirgin farklılık kendini Müslüman ve ateist olarak görenlerde oluşmuştur. Müslüman'ım diyenlerin oranı kadınlarda %91,5, erkeklerde %85,3, ateist olduğunu belirtenlerin oranı ise kadınlarda %0,4 erkeklerde %4,4'tür. Eğitimin artmasına paralel kendisini ateist olarak tanımlama oranı artarken, dini kimliğini vurgulayanların sayısı azalmaktadır. Bayanların ileri düzeyde daha az eğitim alması yukarıdaki farklılığın bir açıklaması olabilir.

Diyarbakır merkezinde kadın ve erkeklerin dini-etnik kimlik algısı beraber ele alındığında erkeklerin etnik kimliği kadınların ise dini kimliklerini daha çok öne çıkardıkları söylenebilir. Anket çalışmasında hem kendini tanımlama ile ilgili soruda hem de komşuluk tercihi ile ilgili soruda çok anlamlı farklılıkların olmamasına karşın mülakatlarda böyle bir farkın olduğu görülmüştür. Genç erkeklerin özellikle okuyan kesimi ile Bağlar, Fiskaya, Benu Sen gibi sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi düşük semtlerde yaşayanları etnik konulara daha duyarlıdır. Kadınlar ise etnik konulara erkeklerden kısmen daha az ilgi göstermektedirler. Kendini tanımlama ile ilgili soruda kendini Kürt ve Türk olarak gören kadınların oranı erkeklerden daha düşüktür. Ancak eğitim düzeyi arttıkça kadınlarda da etnik milliyetçiliğin arttığını söylemek mümkündür. Yakın çevresinde terör örgütüne katılım olduğunda, özellikle komşu ya da akrabadan dağdan ölüsü gelen kadınların daha çok duygusal bir tepki olarak milliyetçiliğe yöneldiği görüşmeciler tarafından ifade edilmiştir. Kadınlarda sosyal medya, örgütün propaganda amaçlı kurduğu ajite edici siteler ve yayınladığı kitaplar çok fazla duygusal dönüşüm meydana getirmektedir. Bu yayınları izleyip-okuyup Türklerden nefret ettiğini ya da Kürtlüğü sevmenin bir çeşit zulüm yapan "ötekine" kin beslemek olduğunu düşünen gençlerle karşılaşmıştır. Erkeklerde ise küçük yaşlardan itibaren sokak eylemleri ve taş atma hadiseleri bir "öteki" algısını oluşturmada öncelikli faktördür.

İleri yaşlarda cinsiyet bağlamında etnik farkındalığı tetikleyen faktörlerden birisi evlenme konusudur. Birçok kız başka milletten birisi ile evlenme konusunda çekinceli fikirler beyan ederken erkekler Kürt

olmayan birisi ile evlenmeyi daha az problem etmektedir. Ancak üniversite eğitimi çokkültürlülüğe kapı aralaması hasebiyle gençlerin bu konudaki etnisite merkezli düşüncelerini yıkabilmektedir. Bu değişimi yaşayan bir görüşmeci şunları dile getirmiştir, “(...) Üniversiteden önce hatta bir, ikinci sınıflarda ailem diyordu seni birisi sordu diye. Ben o zamanlar hemen nereli, Kürt mü Türk mü? diye sorardım. Şimdi kendime şaşıyorum. Mesela artık böyle bişey oldu mu kimdir, nasıl birisidir? Diye soruyorum. Eskiden düşünemezdim kendi milletimden başka birisi ile evlenmeyi. Niçin? Yani kültür farklı. Hem ben Kürt misal o Türk bilemiyorum (Kadın, 23).”

Görüşmeci bazı gençlerde de farklı milletten biri ile evlenmenin bir çeşit gurur oluşturduğu hatta yabancı uyruklu bir kadınla evlenmenin tanıdık çevrede şaşkınlıkla beraber takdir edildiği sıklıkla gözlenmiştir. Özellikle turizm bölgelerinde çalışan gençlerin son yıllarda yabancı uyruklu kadınlarla evlenme oranları artış göstermektedir. Ancak özellikle Kürt erkeklerin talip oldukları Türk kızları alamadıkları durumlarda bunu bir etnik küçümseme şeklinde algıladıkları tespit edilmiştir. Karadeniz bölgesinden kız isteyip alamayan bir görüşmeci, “*hocam kusura bakmayın amalar biraz anlayışsız, inatçı insanlar (benzer manadaki hakaret cümlesi). Milliyetçilik yapıyorlar. Kız istedik yok vermiyorlar. Niyeymiş? Biz Diyarbakırlılara kız vermeyiz diyorlar. Biz insan değil miyiz?* (Erkek, 27).” Kürt ve Zaza kadınların Türk erkeklerle evlenme konusunda çekinceleri tam olarak etnik olmamakla beraber kültür problemi yaşama ve “aşağılanma” korkusunun varlığı görüşmeciler tarafından dile getirilmiştir. Bazı gençlerin yakın çevrelerinde yaşanan olumsuz evlilikler de Türk-Kürt/Zaza evliliklerini olumsuz etkilemektedir.

Eğitim ile Etnik Kimlik ve Dini Kimlik Arasındaki İlişki

Kimlik kavramının daha çok bireyselleşmenin arttığı ve özgür seçimin yapılabileceği toplumlarda görünür olduğu bilinmektedir. Eğitimin hem bireyselleşme hem de bireylere kendi hayatları ile ilgili karar alma fırsatı sunduğu düşünüldüğünde gençlerin dini ve etnik kimlik algıları üzerinde de etki etmesi beklenmektedir.

Eğitimin sekülerleştirici etkisi hâkim bilim paradigmasının sıklıkla kullandığı bir söylemdir. Bu anlayış temelde dinin bir cahillik, kendi kendine yetememe ya da psiko-sosyal yetersizlikler ve doğa karşısındaki zayıflıktan dolayı insanların dine yöneldiği varsayımından hareket eder. Dolayısıyla bilim ve teknik ilerledikçe insan doğa karşısında güçlenecek, bireyde gereksiz korkularının farkına varacaktır. Dinin, eğitim seviyesinin artmasına paralel görünür bir kimlik olma özelliğini koruyup koruyamayacağı her daim sosyologların merak konusu olmuştur.

Yapılan çalışmada eğitim seviyesinin artmasına bağlı olarak Allah'ın varlığına inanç, Peygambere iman ve ahiret gününün geleceğine inanma oranlarında bir düşüş görülmektedir. “Allah'ın varlığına ve bizi yarattığına inanırım” sorusuna diplomasızlar %100'ü, ilköğretim mezunları %96,7'si, liseliler %96,5'i ve üniversite öğrenciler-mezunlar ise %95'i katılıyorum cevabını vermiştir. Katılmam diyenlerde yaklaşık aynı eğriyi takip etmiştir. “Hz. Muhammet Allah'ın peygamberidir” sorusuna diplomasızlar %100'ü, ilköğretim mezunları %95,9'u, liseliler %93,5'i ve üniversite öğrenciler-mezunlar ise %93,4'ü katılıyorum cevabını vermiştir. “Öldükten sonra yeniden dirilmeye inanırım” ifadesine diplomasızlar %86,7'si, ilköğretim mezunları %82,8'i, liseliler %77,6'sı ve üniversite öğrenciler-mezunlar ise %77,7'si “katılıyorum” cevabını vermiştir. İnanç esasları içerisinde sadece “Kur'an da anlatılanlar doğrudur ve Kur'an günümüze kadar değişikliğe uğramamıştır” sorusuna eğitimliler, daha az eğitimlilere göre olumlu yanıt vermiştir. Bu soruya diplomasızlar %76,7'si, ilköğretim mezunları %86,1'i, liseliler %88,6'sı ve üniversite öğrenciler-mezunlar ise %82,6'sı “katılıyorum” yanıtını vermiştir.

Eğitim seviyesi ile dini pratikler arasında yapılan analizde de daha açık bir şekilde eğitim seviyesinin artmasına karşılık ibadet yapma sıklığının azaldığı tespit edilmiştir (Tablo 6). 18–30 yaş grubunun büyük oranda 90'lardaki çalkantılı süreçte büyüdüğü ve okul-aile dışında din eğitimi alamadığı bilinmektedir. Birçok ailenin de bu eğitimi verebilecek imkânının olmaması özellikle okuyan gençlere ailelerin serbestlik tanınması dini pratiklerdeki düşüşün sebepleri arasındadır.

Tablo 6:Eğitime Göre Dini Pratikleri Tatbik Etme

		Diplomasız	İlköğretim	Lise	Üniversite	P
Kur'an okumak	Sayı	18	57	94	46	,140
	%	60,0%	46,7%	46,8%	38,0%	
Beş vakit namaz kılmak	Sayı	22	67	80	21	,000
	%	73,3%	54,9%	39,8%	17,4%	
Ara sıra namaz kılmak	Sayı	8	29	73	59	,001
	%	26,7%	23,8%	36,3%	48,8%	
Oruç tutmak	Sayı	24	98	160	91	,753
	%	80,0%	80,3%	79,6%	75,2%	
Kandil geceleri ibadet etmek	Sayı	14	66	115	54	,149
	%	46,7%	54,1%	57,2%	44,6%	
Hiçbiri	Sayı	1	1	18	4	,008
	%	3,3%	,8%	9,0%	3,3%	

Dini ve seküler kimlikler arasındaki algıyı daha net görmek için hazırlanan sorulara verilen cevaplarda eğitim durumu ile dinsellik arasında anlamlı ilişkilerin olduğu görülmüştür. “Dinin ya da din adamlarının eğitim, sağlık, ticaret, spor, sanat gibi konularda günlük hayata karışmasını rahatsız edici bulurum” (p=,003), “Alış veriş yaptığım yerde alkol, domuz eti vb. dinen haram şeylerin satılmaması benim için önemlidir” (p=,026) ve “Kadın veya erkeğin nikâhsız olarak birlikte yaşamasını uygun bulurum” (p=,168) ifadelerine verilen yanıtlarda eğitimin sekülerleştirici etkisinden bahsetmek mümkündür. Din adamlarının gündelik konularda fikir beyan etmesi ya da müdahil olması konusunda katılımcılar eğitim seviyesine göre, diplomasızlar %16,7, ilköğretim mezunları %38,5, liseliler %35,3 ve üniversite öğrenciler-mezunlar ise %47,1 oranında onaylamazken, aynı soruda din adamlarının sosyal hayata karışmasını rahatsız edici bulmam diyenlerin yüzdesi sırasıyla %70, %51,6, %47,8 ve %33,1’dir. Alışveriş yapılan yerlerde dinen günah kabul edilen şeylerin satışının gençler açısından rahatsız edici bulunup bulunmadığı da sorgulanmıştır. Bu soruya verilen cevaplara baktığımızda diplomasızların %66,7’si, ilköğretim mezunlarının %63,1’i, liselilerin %62,7’si ve üniversite öğrenciler-mezunların ise %52,1’i dinen günah kabul edilen şeylerin alış-veriş yaptıkları yerlerde satılmasını onaylamadıklarını belirtirken, sırasıyla diplomasızların %10’u, ilköğretim mezunlarının %19,7’si, liselilerin %26,9’u ve üni-

versite öğrenciler-mezunların ise %33,9'u onayladıklarını belirtmektedirler. Dinsel kimlik ve seküler kimliğin ayırımında turnusol işlevi görecektarzdada düşünölen sorulardan birisinde seköler hayat tarzının belirgin değerlerinden olan kadın ve erkeğin nikâhsız olarak birlikte yaşaması meselesidir. Bu soruda istatistiki olarak anlamlı bir ilişki bulunamamış olmakla beraber rakamlar ilgi çekicidir. Katılımcı gençlerin bu soruya büyük oranda katılmıyorum yanıtını verdiği tespit edilmiştir (diplomasızların %90'ı, ilköğretim mezunlarının %85,2'si, liselilerin %78,1'i ve üniversite öğrenciler-mezunlarının ise %73,6'sı). Kadın erkeğin nikâhsız birlikteliğini onaylayanların oranı ise diplomasızlarda %6,7, ilköğretim mezunlarında %10,7, liselilerde %11,9 ve üniversite öğrenciler-mezunlarında ise %14'tür.

Alkol kullanımı ve iddia-bahis oynama ile eğitim seviyesi arasında yapılan incelemede eğitim seviyesinin artmasına bağlı olarak içki içmenin ve iddia-bahis oynamanın arttığı görölmüştür. Alkol kullanmam diyenler diplomasızlarda %93,3, ilköğretim mezunlarında %92,6, liselilerde %85,6 ve üniversite öğrenciler-mezunlarında ise %70,2'dir. Bazen kullanırım yanıtını verenler ise sırasıyla %3,3, %4,1, %10,9 ve %26,4'tür (p=,000). İddia bahis oynama oranları da benzer bir eğilime sahiptir. Buna göre iddia-bahis oynamam diyenler diplomasızlarda %90, ilköğretim mezunlarında %87,7, liselilerde %78,1 ve üniversite öğrenciler-mezunlarında ise %77,7'dir. Bazen oynarım yanıtını verenler ise sırasıyla %6,7, %6,6, %14,9 ve %19'dur (p=,062). Bu tablo eğitimin dünyevileştirme etkisinin hangi yönde olduğunu göstermektedir. Sonuç bilimin modern insanı dünyevileştirmesi açısından okunamaz. Ancak okullarımızın ve verilen eğitimin niteliği uzun uzun sorgulanması gereken bir durumdur. Ayrıca iddia-bahis oynamanın dinen günah olmadığına inanan önemli sayıda genç görüşmeci ile karşılaşılmaması Göle'nin modern toplumda dinsel ve seköler "sınırların aşındığı" teorisini destekler mahiyettedir (Göle, 2012: 11, 58, 131).

Çalışmada katılımcılara yöneltilen "kendinizi nasıl tanımlarsınız" sorusuna verilen cevaplarda eğitim seviyesinin artmasına bağlı olarak kendini dini ve etnik kimliklerle tanımlama arasında bazı önemli ilişkiler tespit edilmiştir. Eğitim seviyesinin artmasına karşın kendini Müslüman, Tevhidi Müslüman ve Muhafazakâr şeklinde tanımlama azalırken Ateist, Sosyalist, Laik ve Sosyal demokrat şeklinde tanımlama değişik oranlarda artma eğilimindedir. Benzer şekilde kendini Arap ve

Zaza olarak görenlerde eğitim seviyesinin artmasına bağlı olarak azalma görülürken Türk ve Kürt kimliklerini öne çıkaranların sayısı artmaktadır. Zazaların özellikle genç ve okuyan kesiminde kendini önce Kürt olarak görme sonra Zaza olduklarını belirtme Kürt ulusalcılığının baskın etkisine ve devletçi anlayışın bu iki grubu Kürt şeklinde tanımlamasına bağlanabilir (Türkdoğan, 2010: 493). Kürt ulusalcılarının sıklıkla “Zaza diye bir şey yok, ayrımcılık yapmayın, hepsi Kürt’tür” söylemi genç ve okuyan Zaza gençlerde karşılık bulmaktadır. Milliyetçilik etkisinde uzak dindar gençlerde ve yaşlı Zazalarda kuvvetli bir Zaza kimliği algısı olduğu da bilinmelidir (Türkdoğan, 2012). Arap gençlerinde Türk-Kürt ikileminde çoğu zaman kendi kimliklerini ikinci sıraya koyduğunu görmek mümkündür. Bölgede birçok ailenin bu ve benzer sebeplerle zamanla Kürtleştiği de bilinen bir durumdur (Türkdoğan, 2010: 311; Tan, 2009). Kendini Türk ve Kürt olarak görenlerin oranının eğitime bağlı artışı okur-yazarlık, gazete ve sosyal medya etkisi gibi sebeplere bağlanabilir. Şehirdeki gençlerin son yıllarda artan milliyetçi söylemlerin etkisinde kalarak ve geçmişteki acıların mitleştirilmesi yoluyla etnik kimliklerine daha çok vurgu yaptığı gözlenmektedir. Okullar ve sosyal medya da bu gençlere kendi düşüncesinde arkadaş bulma imkânı sağlamaktadır.

Eğitim için başka şehirlere giden gençlerin buralarda yaşadıkları olumsuz deneyimler de etnik kimlik algısının gelişmesinde çok önemli bir faktördür. Gidilen şehirde öğretmen ya da öğretim üyelerinin dışlayıcı tutumları, arkadaş çevresi edinememe ve özellikle büyük şehirlerde marjinal sol gruplar ile PKK’nın öğrencilere olan ilgisi gençleri Kürt milliyetçiliğine yöneltmektedir (Ergil, 2010: 149; Effeney, 2009: 51). Benzer şekilde etnik konulara mesafeli duran dini gruplar aracılığıyla ilçelerden ve çevre illerden Diyarbakır’a gelen ya da şehir dışına çıkan gençlerde de İslam kardeşliği düşüncesi daha belirgindir. Hizbullah mensuplarının son dönemde dini kimliğin yanında etnik kimliği de gündeme getirdikleri söylenebilir. Yine, Özgür-Der, Med-Zehra Grubu, Mazlum-Der ve Azadi İnisyatifi gibi gruplarla ilişkili öğrencilerde hem dini hem etnik kimlik algısının kuvvetli olduğu gözlenmiştir. Azadi İnisyatifinde aktif olan bir genç, “biz dinimizi yaşamak istiyoruz ve bunun önünde en büyük engel devlettir. Bu sebeple bağımsız bir Kürt İslam Devleti kurup artık diğer milletlerin sömürgesi olmak istemiyoruz. Bizi en çok Müslümanım diyen devletler ve cemaatler engelliyor.

Onlardan bir kurtulsak o zaman güçleniriz.” Peki, Müslümanlar kardeş değil midir? “Değildir. Çünkü bize hep zulüm yaptılar; bizi geri bıraktılar. Cemaatlerde hep Kürt meselesine karşı çıktılar. Şimdi bütün güçleriyle Diyarbakır’a yatırım yapıyorlar. Neymiş Kürtlerin imanı, ahlaki tehlikedeymiş. Sanki Karadeniz, Ege imanlıymışta? Bunların amacı devleti savunmaktır (Erkek, 30).” Benzer sözler farklı bölümlerde okuyan bazı dindar öğrencilerden de duyulmakla birlikte çok yaygın bir anlayış olarak belirmemektedir.

İkamet Edilen Semt ile Etnik Kimlik ve Dini Kimlik Arasındaki İlişki

Sosyo-ekonomik durumun dindarlığı ve dini kimliği etkileyen faktörlerden birisi olduğu yapılan çalışmalarda gözlenmektedir. Aynı şekilde etnik kimlik algısının da düşük ya da yüksek sosyo-ekonomik şartlara sahip olma durumuna göre şekil alabildiği bilinmektedir. Özellikle yeni yükselen genç ve eğitilmiş orta tabakanın milliyetçiliğin taşıyıcısı olduğu yukarıda teorik bilgileri çerçevesinde ele alınmıştır.

Diyarbakırlı gençlerin oturdukları semtler sosyal olanaklar ve ekonomik açıdan 3 grup şeklinde ele alınmıştır. Bu çerçevede gençlerin dini ve etnik kimlik algıları ile oturulan semt arasındaki ilişkiler sorgulanmıştır. İnanç esaslarına bağlılık ile ikamet edilen semt arasında yapılan analizlerde çoğunlukla anlamlı ilişkiler görülmüştür. “Allah’ın varlığına ve bizi yarattığına inanırım” (p=,000), “Hz. Muhammet Allah’ın peygamberidir” (p=,097), “Öldükten sonra yeniden dirilmeye inanırım” (p=713), “Kadere inanırım” (p=,006) ve “Kur’an da anlatılanlar doğrudur ve Kur’an günümüze kadar değişikliğe uğramamıştır” (p=,007) ifadeleri katılımcılara yöneltilmiştir. Bu ifadeler verilen yanıtlar anlamlı ilişkiler olmasına karşın oturulan semt ile inanç esasları arasında net bir farklılığın olmadığı tespit edilmiştir. Hem rakamların birbirine çok yakın çıkması hem de üç cevap seçeneğine dağılan yanıtların konuyla ilgili yargıya varmayı zorlaştırmaktadır. Ancak Kur’an’ı Kerim’in doğruluğuna ve değişmediğine inanç eğitim seviyesindeki durumu destekler mahiyettedir. Sosyo-ekonomik durumu daha iyi olan semtlerde Kur’an’a inanmanın biraz daha yüksek çıktığı gözlenmiştir. Bu, eğitim olanaklarına bağlı olarak Kur’an okuma imkânının artmasına bağlanabilir.

Oturulan semt ile ibadet etme ya da hiç ibadet etmeme pratikleri ara-

sında yapılan incelemede de inanç esaslarında olduğu gibi farklı dağılımlar istatistikî olarak anlamlı olmasa farklılıklar bulunmaktadır. Ekonomik durumu iyi olan mahallelerde oturan gençlerin daha fazla Kur'an okuması dikkat çekicidir. Beş vakit namaz kılma oranları ise sosyal durumun kötü olduğu semtlerde artmaktadır. Ancak genel manada ikamet edilen semt ile ibadet etme alışkanlığı arasında açık bir ilişki görülmemektedir (Tablo 7). Benzer şekilde dini gruplara bağlılıkta da oturlan semt ile tarikat-cemaat bağlılığı arasında az da olsa ilişki bulunmaktadır. Üç gruptaki gençlerin dini gruplara bağlı olanların oranı düşük sosyo-ekonomik grupta %10,4, orta halli sosyo-ekonomik grupta %8,3, daha iyi sosyo-ekonomik gruptakilerde %10,4'tür. Gözlem ve mülakatlarda da dini gruplara bağlılıkta semt değişkeninin çok önemli olmadığı tespit edilmiştir. Ancak kişilerin katılacakları dini grupları tercih etmesinde farklılık olabilmektedir. Belirli dini grupların az da olsa bazı semtlerde daha kolay insan kazandıkları görüşme yapılan kişilerce aktarılmıştır.

Tablo 7: İkamet Edilen Semte Göre Dini Pratikleri Tatbik Etme

		Düşük sosyo-ekonomik düzeyli semtler	Orta sosyo-ekonomik düzeyli semtler	Yüksek sosyo-ekonomik düzeyli semtler	P
Kur'an okumak	Sayı	98	66	51	,330
	%	42,6%	45,5%	51,5%	
Beş vakit namaz kılmak	Sayı	97	60	33	,301
	%	42,2%	41,4%	33,3%	
Ara sıra namaz kılmak	Sayı	80	57	32	,497
	%	34,8%	39,3%	32,3%	
Oruç tutmak	Sayı	178	122	73	,120
	%	77,4%	84,1%	73,7%	
Kandil geceleri ibadet etmek	Sayı	113	87	49	,096
	%	49,1%	60,0%	49,5%	
Hiçbiri	Sayı	13	3	8	,093
	%	5,7%	2,1%	8,1%	

İkamet edilen semt ile “kendinizi nasıl tanımlarsınız” sorusu arasında yapılan karşılaştırmada da ekonomik ve sosyal şartların daha iyi olduğu bölgelerde kendini Müslüman, Tevhidi Müslüman ve Muhafazakâr

şeklinde tanımlama azalmaktadır (Hizbullah/Mustazaf kimliği çok düşük sayıda çıkmıştır (Tablo 3). Müslüman'ım diyenler düşük sosyo-ekonomik grupta %92,6, orta halli sosyo-ekonomik grupta %86,9, daha iyi sosyo-ekonomik gruptakilerde %79,8'dir (p=,004). Ateist, Sosyal Demokrat ve laiklerde ise az da olsa bir artış dikkat çekmektedir. Yurtsever gençlerde düşük sosyo-ekonomik grupta %35,7, orta halli sosyo-ekonomik grupta %26,2, daha iyi sosyo-ekonomik grupta %25,3'dir (p=,067).

Ekonomik ve sosyal şartlar ile etnik kimlik arasında yapılan incelemelerde Zaza gençlerin etnik kimlik vurgusunun ekonomik gelişmişliğe bağlı olarak azaldığı görülmüştür. Zaza olduğunu ifade eden gençler düşük sosyo-ekonomik grupta %27,4, orta halli sosyo-ekonomik grupta %22,1, daha iyi sosyo-ekonomik grupta %14,1'dir (p=,031). Ancak Kürt kimliğine vurgu daha iyi durumdaki semtlerdeki gençlerde artmaktadır. Kürt kimliğini öne çıkaran gençler düşük sosyo-ekonomik grupta %61,3, orta halli sosyo-ekonomik grupta %61,4, daha iyi sosyo-ekonomik grupta %70,7'dir (p=,227). Bu durum yukarıda da açıklandığı gibi Zaza kimliğinin bazı gençler arasında önemini azalttığını göstermektedir. Türk ve Arap kimliğine ise daha çok orta ekonomik düzeyli gençlerin vurgu yaptığı görülmüştür.

Gözlem ve derinlemesine mülakatlarda da Kürt kimliğinin hemen her semt sakini için önemli olduğu görülmüştür. Ancak sosyo-ekonomik düzeyi düşük semtler ile yüksek semtlerin kimlik algısı arasında önemli oranda farklılık olduğu görülmüştür. Özellikle Kürt ulusalcılığının düşük gelir grubundaki semtlerde daha çok ideolojik propaganda yapması bu semtlerdeki gençleri daha keskin bir Kürt milliyetçisi yapabilmektedir. Bu propaganda bazı gençlerin etnik tartışmalardan uzaklaşmasına da sebep olmaktadır. Dışa kapalı çevrelerde ve cemaat tipi toplumsal yapılarda bireylerin ciddi olarak baskı altına alınabildiği de unutulmamalıdır. Bu bağlamda bir görüşmeci yaşadığı sıkıntıyı şöyle anlatmaktadır; *“Ben kitapları okuyunca Kürtlere çok zulüm yapıldığını gördüm. Kendim yaşamadım ama çevremiz hep anlatır nasıl olduğunu. Bir de nette biliyorsunuz bir sürü şeyler var. Onları izleyince ben örgüte katılmayı çok istedim ama sağlığım müsait değildi. Üniversite’de kafam karıştı aslında. Burada farklı şeyler duyuyorum. Sadece onların anlattıkları değil yani. Aslında bizimkilerin (BDP) bazen dinin yasakladığı şeyleri yaptığını düşünüyorum. Ama bunları çevreme anlatamı-*

yorum. Amcam AKP'li diye ona bile bir sürü baskı yapılıyor. Bu yüzden yazın köye gitmek istemiyorum. Havası çok güzel ama biliyorum ben gidersem yine kafam karışacak (Bayan, 23).” Yoğun bir göç nüfusu barındıran ve bir çeşit getto havası oluşan mahallelerde şehre gelenler zamanla protest bir tavır takınmaktadır. Şehirde karşılanmayan ekonomik, sosyal ihtiyaçlar ve kendini güvende hissetme isteği farklı köy ve şehirlerden, farklı lehçelerden insanları Kürt kimliği etrafında birleştirmeye başlamıştır.

Sosyo-ekonomik şartların nispeten daha kötü olduğu semtlerde kapalı toplum özelliğinin yanında dağdan daha fazla ölü gelmesi ve çok sayıda eyleme tanık olma da etnik farkındalığı tetiklemektedir (Effeney, 2009: 50, 60). Bu tür bölgelerde yaşayan gençler dağdan gelen cenazelere çoğu durumda tanıdık olmaktadır. İnsanlar beraber okudukları, oynadıkları ve ya bir şeyleri paylaştıkları yakınlarının cenazesini gördüklerinde örgütle hiçbir bağı olmasa da Türk-Kürt ekseninde bir sorgulama içerisine girebilmektedir. Risale-i Nur grupları içerisinde milliyetçilik meselesine uzak duran gruplardan birisine mensup olan bir genç bu durumu şöyle ifade etmektedir: “Geçen yıl benim arkadaşım dağa gitti. Çok iyi bir arkadaştı, ben de şaşırırım gitmesine. Sonra Tunceli’de öldü. Cenazesi Lice’ye geldi, çok üzüldüm, herkes üzüldü. Anlayamıyorum niye öldü. Milliyetçilik yapmak istemiyorum ama onun suçu sanki Kürt olmaktı (Erkek, 20).” Birçok Kürt gencin bu tür durumlarda örgüte katılmayı ya da silahlı eylemleri sorgulamadığı, buna karşın ölümlerde devleti suçladığı gözlenmektedir. Toplumsal hadiselerin çok sık olduğu semtlerde polisiye olaylara karışma olasılığı birçok aileyi çocuklarını etnik milliyetçilik konusunda dikkatli davranmaya itmektir.

Sosyal hayatın daha iyi olduğu bölgelerde ise daha çok sempaticilik düzeyinde bir etnik kimlik algısının olduğu söylenebilir. 1960 sonrasında Kürt siyasal hareketi içerisinde etkin konuma geçen “küçük burjuvazi” (Kutlay, 2012: 45) günümüzde de güçlü şekilde desteğini sürdürüyor görünmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Dünya’da ve Türkiye’de 1980’lerden sonra dindarlaşmanın arttığı ve sekülerizmin gerilediği Din Sosyolojisi çalışmalarında sıklıkla dile

getirilmektedir (Akşit vd. 2012:84, 121, 280).⁷ Diyarbakır'da da dini hayatının bu dönemlerde canlandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Fakat kontrolsüz göçler, Hizbullah olayı, 28 Şubat uygulamaları ve modernleşme şehirde kendine has bazı sonuçlar doğurmuştur. Aynı dönemde bölgede etnik milliyetçiliğin de zirve yaptığı gözlenmektedir.

Türkiye'de Türk-İslam sentezi geleneğinin çok köklü olması ve milliyetçi söylemleri olan hareketlerin nadiren dine karşı olması milliyetçilikle dinin bir araya gelmesini zihinlerde kolaylaştırıcı etki yapmaktadır.⁸ Ancak PKK'nın açık kimliği ve politikaları Türkiye'de zaman zaman "Marksist, Leninist bir hareket nasıl oluyor da dindar Kürt halkından bu kadar destek alabiliyor?" sorusunu akla getirmektedir. Aynı şekilde Kürt gençlerinde büyük oranda bu soruyu Türkler için sorduğuna çalışmalar süresince tanık olunmuştur (Türkler niye bu kadar milliyetçi?). Göle'nin yorumuyla, kimliklerin melezleştiği, sınırların aşındığı ve kamuların iç içe geçtiği küresel çağda artık kompartımanlı düşünmek sosyal realiteyi anlamaya yetmemektedir (Göle, 2012). Ulusalıcı Kürtler sürekli olarak Şeyh Sait hadisesi, köy boşaltma ve Uludere gibi ortak acıları gündeme getirmektedir. Bu kesimin "dindar Türkler Kürtlerin sıkıntılarına duyarsız kalıyor" şeklindeki propagandaları da etnik ve dini kimlikleri melezleştirmede aracı rol oynamaktadır.

Gençlerin etnik kimliği zihinsel düzeyde çirkin gördükleri ancak söylemlerinde ve ülke gündemine ilişkin konuları yorumlamalarında etnik çerçevedeki bakış açıları göze çarpmaktadır. Benzer şekilde gençlerin dindarlık ile ilgili sorulara verdikleri cevaplarda da çok yüksek düzeyde dindar bir tablonun ortaya çıkması, buna karşın derinlemesine görüşme ve mülakatlarda ortaya çıkan aksi durum ayrı bir tartışma konusudur. Bazı sosyologların bu tür karışık durumları açıklamak için kültürü zihinsel, davranışsal ve maddi uygarlık düzeyinde ele aldığı görülmektedir. Dikeçligil, kültürel ve sosyal arasında yaptığı ayrımında "kültürü" daha çok zihinsel kodlar ve davranışların düşünsel nedenleri olarak açıklamaktadır. "Sosyal" ise kültürel boyuttaki düşünce ve kodların davranışa, eyleme ve maddi uygarlığa dönüşmesidir (Dikeç-

7 Konuyla ilgili ayrıca Bkz. (Köse, 2002)

8 Türk milliyetçiliğinin öncü isimlerinden Ziya Gökalp, İsmail Hami Danişment, Nurettin Topçu, Erol Güngör ve Nevzat Köseoğlu'nun din-milliyetçilik ilişkisi konusundaki fikirleri daha çok birleştirici bir temele dayanmaktadır. Bkz. (Türküne, 2012)

ligil, 2007). Bu üçlü ayırım çalışmamamızda da karşılaşılan “gerçek ile anket verisinin uyuşmaması” probleminin aşılması açısından önem taşımaktadır.⁹ Şöyle ki, hususiyle değişimin hızlı yaşandığı toplumlarda ve genç kuşakta geçmişin kültürel değerlerine bir saygı mevcut olmakla beraber yeni değerlerinde kendini kabul ettirmesi söz konusudur. Bu durumda ortaya çıkan değer ya da kimlik krizini aşma yollarından birisi geçmişi reddetmeden yeniyi kabul etmektir. Çalışmaya katılan gençlerin önemli bir kısmında bu tavır gözlenmiştir. Bu kuşak hem dindar geçmişini kabul etmekte hem de değişimin getirdiği etnik kimliğe sahip çıkmaktadır. Ancak biraz daha açmak gerekirse, bu gençlerin zihinsel düzeyde kabul ettikleri ibadet, inanç esasları ve dinin sosyal boyutları ile ilgili konuların bazılarına gündelik hayatta dikkat etmemektedirler.

Birçok görüşmeci gencin, milliyetçilik ve etnisite ile ilgili sorulara öncelikle “*ben milliyetçiliği kabul etmiyorum*”, “*biz öncelikle hümanistiz*” ve “*milliyetçilik dinimizce kesinlikle yasaklanmıştır*” gibi cevaplar vermesine karşın konuşmanın ilerleyen bölümlerinde gündelik hayatlarında birçok konuda milliyetçi tutumlar sergiledikleri tespit edilmiştir. Anket verileri ya da söylem düzeyinde görülmeyen etnik kimliğin hayatın içerisinde etkin olduğu söylenebilir. Bunda genç kuşağın etnik kimliklerine bağlılıklarının milliyetçilik bilincinden ziyade yaşanılmış ve mitleştirilmekte olan mağduriyetlerin önemli bir rol oynadığı açıktır. Renan’ın belirttiği gibi, ortak acı çekme milliyetçiliği oluşturmada en etkin yollardan birisidir. Kürt halkı da Cumhuriyetin kuruluşundan beri vuku bulan Şeyh Sait olayı, Dersim hadisesi, sürgünler, 1980 darbesinde Diyarbakır Ceza Evinde yaşananlar ve 1990’lardaki OHAL uygulamalarını hafızalarında sürekli canlı tutarak kendi etnik kimlik algılarını bunun üzerine kurmaktadır. Hususiyle PKK destekli medya ve internet siteleri bu hadiseleri tekrar tekrar üreterek acıyı dindar-seküler Kürtler arasında ortak payda yapmaya çalışmaktadır. Kürtlerin tarih boyu kuramadıkları birlikteliklerini ortak acılar etrafında kurmaya çalıştıkları ve tarihi bu ekseninde yeniden okudukları söylenebilir. Bunu yaparken de Ergil’in yorumuyla, etnik kümenin protesto ve direnişlerinin en belirgin aracı olan milliyetçilik örgütün “solcu” karakter-

⁹ Bu durum sosyoloji çalışmalarında zaman zaman yaşanmaktadır. Bkz. (Akşit vd. 2012: 306)

terini gölgede bırakmıştır (2010: 173). Bu çalışmada gençler arasında örgütün solcu karakterini aşanın milliyetçilikten ziyade “hak arama” motivasyonunun daha çok öne çıktığı görülmüştür. PKK ve Kürt siyasal hareketinin sol-Apo’cu kimliğine karşın dindar halkın hak arama düşüncesi örgüte desteği artırmaktadır. Kürt gençler, Türklerle eşit olduklarını hissettiklerinde ve haklarının yenmediğini düşündüklerinde örgütü ve partilerini sorgulayacaklardır (Effeney, 2009: 85).

Göçler, terör-şiddet hadiseleri, PKK etkisi, eğitim ve modernleşme Diyarbakır’da geleneksel yapıları yıkmakta, cemaatsel bağlar yerine bireysel ve kurumsal ilişkileri öne çıkarmaktadır. Hem dini hem seküler yapılarda meydana gelen değişimler kimi gençlerde dini, kimi gençlerde ise etnik kimlik algısını güçlendirmektedir.

Kaynakça

- AKGÖNÜL, S. (2010) “Fransa’da Türkiyeli Olmak: Yerel Kimlik, Din ve Etnisite” R. Ö.-P.-N. Altuntaş içinde, *Türkiye’de Kesişen-Çatışan Dinsel ve Etnik Kimlikler* (s. 177-191). İst: Say.
- AKŞİT, B, Şentürk, Recep, Küçükural, Önder & Cengiz, Kurtuluş (2012) *Türkiye’de Dindarlık*. İstanbul, İletişim yayınları.
- ALTUNTAŞ, N. (2010) “Çoklu Kimlik Algısında Taşıyıcı ve Tamamlayıcı Bir Kimlik Olarak İslam: Almanya Örneği” R. Ö.-P.-N. Altuntaş içinde, *Türkiye’de Kesişen-Çatışan Dinsel ve Etnik Kimlikler* (s. 193-224). İstanbul, Say yayınları.
- ANDERSON, B. (2011) *Hayali Cemaatler- Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. (İ. Savaşır, Çev.) İstanbul, Metis Yayınları.
- ANDERSON, B. (2012) “Milli Bilincin Kaynakları”. M. Türköne içinde, *Milletler ve Milliyetçilik* (s. 97-105). İstanbul, Etkileşim yayınları.
- APPADURAI, A. (2002) *Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy*. Minneapolis: University Of Minnesota Press.
- BAĞLI, Mazhar & Binici, Abdulkadir (2005) *Kentleşme Tarihi ve Diyarbakır Kentsel Gelişimi*. Diyarbakır: Bilim Adamı.
- BİLGİN, V. (2009) *Bizi Kuşatan Toplum- Sosyolojiye Giri.*, İstanbul, Düşünce yayınları.

BOZAN, O. (2012) Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları. Doktora Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi, SBE. Tarih Ana Bilim Dalı.

CASTELLS, M. (2010) *The Power Of Identity*. West Sussex: Wiley-Blackwell.

CHAMBERS, I. (2005) *Göç, Kültür, Kimlik*. (İ. Türkmen, & M. Beşikçi, Çev.) İstanbul, Ayrıntı Yayınları.

ÇAĞLAYAN, H. (2011) *Analar, Yoldaşlar, Tanrıçalar-Kürt Hareketinde Kadınlar ve Kadın Kimliğinin Oluşum*, İstanbul, İletişim.

DANIŞMENT, İsmail H. (2012) Milletlerin Tarifindeki İhtilaflar. M. Türköne içinde, *Milletler ve Milliyetçilikler* (s. 319-326). İstanbul, Etkileşim yayınları.

DAVİE, G. (2005) *Modern Avrupa'da Din*. (A. Demirci, Çev.) İstanbul, Küre yayınları.

DURKHEIM, E. (2003) *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*, İstanbul, Bordo-Siyah yayınları.

DURKHEİM, E. (2006) *Toplumsal İşbölümü*. (Ö. Ozankaya, Çev.) İstanbul, Cem yayınları.

EFFENEY, E. (2009) The “Kürdîsh Question In Turkey From The Perspectives Of Kürdîsh University Students. Ank: METU, Yüksek-lisans Tezi.

EPSTEIN, Arnold L. (1978) *Ethos and Identity- Three Studies in Ethnicity*. London: Tavistock.

ERGİL, D. (2010) *Kürtleri Anlamak*. İstanbul, Timaş yayınları.

GANS, Herbert J. (2005) *Popüler Kültür ve Yüksek Kültür*. (Emine O. İncirlioğlu, Çev.) İst: YKY Yay.

GELLNER, E. (2012) Millet Nedir? M. Türköne içinde, *Milletler ve Milliyetçilikler* (s. 83-93). İst: Etkileşim.

GELLNER, E. (1964) *Thought and Change*. London: Weidenfeld and Nicolson.

GELLNER, E. (2008) *Uluslar ve Ulusçuluk*. (G. G. Özdoğan, & B. E. Behar, Çev.) İst: Hil.

GLOCK, Charles Y. (1998) “Dindarlığın Boyutları Üzerine”. Y. Ak-
tay, & M. Köktaş içinde, *Din Sosyolojisi* (s. 252-270). Ankara, Vadi
yayınları.

GÖLE, N. (2012). *Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar*. (E. Ünal, Çev.)
İst: Metis.

JWAIDEH, W. (2012) *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi- Kökenleri ve Geli-
şimi*. (İ. Çekem & A. Duman, Çev.). İstanbul, İletişim yayınları.

KAYALI, K. (2007) Türkiye’de Kültür Sosyolojisi Yapmanın Açmaz-
ları Üzerine Bazı Düşünceler. K.-D. N. Alver içinde, *Kültür Sosyolojisi*
(s. 173-184). Ank.: Hece Yay.

KESER, İ. (2011) *Göç ve Zor- Diyarbakır Örneğinde Göç ve Zorunlu
Göç*. Ankara, Ütopya yayınları .

KOHN, H. (2012) Milliyetçilik Fikri. M. Türköne içinde, *Milletler ve
Milliyetçilikler* (s. 129-145). İst: Etkileşim.

KONGAR, E. (1972) *Toplumsal Değişim*,. Ankara, Bilgi yayın evi.

KÖSE, A. (2002) *Sekülerizm Sorgulanıyor*, İstanbul, Ufuk yayınları.

KREYENBROEK, P. Ve Allison Christine (2003) *Kürt Kimliği ve Kül-
tür*, İstanbul, Avesta.

KULA, M. Naci (2001). *Kimlik ve Din*, İstanbul, Ayışığı yayınları.

KURT, A. (2012). *Din Sosyolojisi*. İst: Sentez.

KUTLAY, N. (2012). *Kürt Kimliğinin Oluşum Süreci*. Ank: Dipnot.

MARSHALL, G. (1999) *Sosyoloji Sözlüğü*. (O. Akınhay, & D. Kömür-
cü, Çev.) Ank: Bilim ve Sanat Yayınları.

MATUR, B. (2011) *Dağın Ardına Bakmak*, İstanbul, Timaş yayınları.

MAZLUMDER. (2004) *Boşaltılan yerleşim birimleri nedeniyle göç
eden yurttaşlarımızın sorunları ve alınması gereken tedbirler. Erişim:
22.10.2012*,.

ÖZCAN, Z. (2012) *İnsan ve Toplum Bilimleri 2- Epistemolojik ve Kav-
ramsal Sınırlar*. Ank: Birleşik.

ÖZENSEL, E. (2007) Kültürün Popülerleşen Bir Alanı: Popüler Kül-
tür. K. Alver, & N. Doğan içinde, *Kültür Sosyolojisi* (s. 261-277). An-
kara, Hece Yayınları.

- PEEK, L. (2005) Becoming Muslim: The Development of a Religious Identity. *Sociology of Religion* (66/3), 215-242.
- RENAN, E. (2012) Millet Nedir? M. Türköne içinde, *Milletler ve Milliyetçilikler* (s. 43-57). İstanbul, Etkileşim.
- SAMUR, H. (2011) *Avrupalılaşıma süreci ve Kürtler*. Adana, Nobel yayınları.
- SLATTERY, M. (2010) *Sosyolojide Temel Fikirler*. (Ü. Tathıcan, & G. Demiriz, Çev.) İstanbul, Sentez Yayınları.
- SMİTH, Anthony D. (2012) “Milletin Savunusu”. M. Türköne içinde, *Milletler ve Milliyetçilikler* (s. 69-81). İst: Etkileşim.
- SPENCER, H. (2010) “Kalkınmanın Yasası ve Nedeni”. H. Spencer, & A. Alatlı (Dü.) içinde, *Batı'ya Yön Veren Metinler* (Cilt III, s. 1170-1175). İst: Melisa.
- SWINGWOOD, A. (1991) *Sosyolojik Düşünmenin Kısa Tarihi*. (O. Akınhay, Çev.) Ank: Bilim ve Sanat.
- TAN, A. (2009) *Kürt Sorunu*. İst: Timaş.
- TARNAS, R. (2012) *Batı Düşüncesi Tarihi I*. İst: Külliyyat.
- TEKELİ, İ. (2011) *Göç ve Ötesi*. İstanbul, Tarih Vakfı Yurt.
- TÜRKDOĞAN, O. (2012) Güneydoğu Halkları: Zazalar-Kürtler ve Kimlik Yapıları. *İkibinyirmiiç* (129), 4-11.
- TÜRKDOĞAN, Orhan (2010) *Türk Toplumunda Zazalar ve Kürtler*. İst: Timaş.
- TUİK (2012). <http://tuikapp.tuik.gov.tr/adnksdagitapp/adnks.zul> erişim:21.4.2013.
- TÜRKÖNE, M. (2012). *Milletler ve Milliyetçilikler*. İstanbul, Etkileşim yayınları.
- Watson, Hugh S. (2012). Milliyetçilik ve Çok Milletli İmparatorluklar. M. Türköne içinde, *Milletler ve Milliyetçilikler* (s. 149-164). İstanbul, Etkileşim yayınları.
- WEBER, M. (2012) Millet. M. Türköne içinde, *Milletler ve Milliyetçilik* (s. 59-68). İst: Etkileşim.

YANMIŞ, M. (2012) Diyarbakır'da Mevlid Geleneği ve Bazı İller ile Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* , XXI (1), 115-133.

YANMIŞ, M. ve Kahraman, Bayram (2012) “Sosyal Hareketlerin Etkisiyle Dönüşen Şehir Hayatında Gençlerin Değerleri: Diyarbakır Örneği” *II.Uluslararası Değerler ve Eğitimi Sempozyumu 16-18 Kasım 2012*, Değerler Eğitim Merkezi, İstanbul.

YELKEN, R. (2007) Kültür Endüstrisini Yeniden Tartışmak Ya Da Popüler Kültürle Hesaplaşmak. K. Alver, & N. Doğan içinde, *Kültür Sosyolojisi* (s. 237-260). Ank: Hece Yay.

YÜKSEL, M. (1993) *Kürdistan'da Değişim Süreci*. Ankara, Sor Yayınları.